

Коляда Н. М. Дитячий громадський рух в Україні як самодіяльне соціально-педагогічне явище (друга половина XIX – початок XX століття) / Н. М. Коляда // Педагогічно-просвітницька діяльність громадських організацій України (друга половина XIX – початок XX ст.) : монографія / авт. кол.: І. В. Албул, О. О. Гоменюк, О. Д. Балдинюк, та ін. – Умань : ФОРМ Жовтий, 2015. – 417 с., С. 194–227.

УДК (477)(043.3)

ДИТЯЧИЙ ГРОМАДСЬКИЙ РУХ В УКРАЇНІ ЯК САМОДІЯЛЬНЕ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНЕ ЯВИЩЕ

(друга половина XIX – початок XX століття)

Як показав аналіз наукових праць, дослідники дитячого руху не мають одноставної думки стосовно природи дитячого руху (джерел, причин його зародження, шляхів розвитку тощо). При цьому наукове осмислення дитячого руху, що виникнув як результат взаємодії об'єктивних і суб'єктивних чинників, є важливим методологічним підходом до його пізнання. Об'єктивне дослідження соціально-природної характеристики цього суспільного явища дає найважливіший методологічний ключ до виявлення його особливого соціально-педагогічного потенціалу, оцінки історичної ролі в розвитку теорії і практики вітчизняної педагогіки, визначення перспектив ефективного використання його можливостей у сучасній соціально-педагогічній практиці.

Насамперед, торкнемося питання терміну позначення початку дитячого руху як процесу, що в майбутньому набув розвитку. Здійснивши термінологічний аналіз близьких за значенням понять – «зародження» («зароджуватися» у переносному значенні – виникати, з'являтися, брати початок, «виникнення» («виникати» – зароджуючись, ставати дійсним, існуючим; з'являтися, відбуватися¹ – ключовим у нашому дослідженні ми обрали поняття «виникнення», що, як нам видається, найточніше характеризує дитячий рух як «дійсну», «існуючу» реальність, що з'явилася на початку XX ст.

Визначаючи причини виникнення дитячого руху одні дослідники застосовують поняття «фактори», інші – «чинники», «передумови». Здійснивши термінологічний аналіз понять «фактор», «чинник»,

¹ Сучасний тлумачний словник української мови / за заг. ред. В. В. Дубічинського. – Х. : ВД «ЩКОЛА», 2006. – С. 118, 324.

«причина» та ін., для свого дослідження ми обрали поняття «чинники» виникнення дитячого руху, оскільки, на нашу думку, саме категорія «чинник» (умова, рушійна сила, причина будь-якого процесу, що визначає його характер або одну з основних рис; фактор), по-перше, охоплює всі названі вище поняття, по-друге, найбільше відповідає авторському визначенню самого поняття «дитячий рух», що його розглядаємо як соціально-педагогічне явище².

Вивчення наукових праць, автори яких більшою чи меншою мірою торкаються педагогіки дитячого руху, засвідчило наявність певних суперечностей у їхніх поглядах. Одні дослідники на перший план висувають біологічні чинники природи дитячого руху, інші – соціальні. На нашу думку, це пояснюється як провідною суспільною ідеологією, що панувала в той чи інший історичний період, в умовах різних суспільних формацій (Російської імперії, УНР, УСРР в складі СРСР), так і ступенем розвитку самої педагогіки дитячого руху.

Нашим завданням стало узагальнення та систематизація існуючих підходів до виокремлення чинників виникнення дитячого руху з метою об'єктивного, ґрунтовного та всебічного аналізу цього соціально-педагогічного явища на різних історико-педагогічних етапах його розвитку.

Як показало дослідження, серед чинників виникнення дитячого руху дослідники радянського періоду називають такі: принципова зміна становища дитячих мас у державі після перемоги пролетарської революції порівняно зі становищем пролетарських дітей у царській Росії; єдність класово-історичного коріння дитячого комуністичного руху та комуністичного руху молоді; безперервне збільшення з перших же днів жовтневого перевороту тих «пролетарських струмочків», які у подальшому «злилися» у мільйонний рух дітей (очевидно, тут дослідники мали на увазі велику кількість дитячих та дитячо-молодіжних груп, об'єднаних комуністичного та соціалістичного спрямування)³.

Дослідниця Д. Ваккер розглядає дитячий комуністичний рух як «невід'ємну частину історії класової боротьби пролетаріату» у зв'язку з відповідними «політичними ідеями, у ряді надбудов, що визначаються відповідним економічним базисом» – тобто низкою соціально-економічних та політичних чинників, до яких дослідниця відносить такі: жорстока експлуатація, гніт і безправ'я дітей пролетарів (як найбільш вигідної робочої сили) в умовах капіталізму; низький рівень освіченості дитячого населення України [напередодні 1-ї світової війни школи на Україні охоплювали 22–25 % дітей]; суспільно-політичні події в країні в контексті

² Сучасний тлумачний словник української мови / за заг. ред. В. В. Дубічинського. – Х. : ВД «ШКОЛА», 2006. – С. 724, 888, 959.

³ Яковлев В. Г. Возникновение детского коммунистического движения в СССР / В. Г. Яковлев, А. В. Кудрявцев. – М. : ОГИЗ – Молодая Гвардия, 1933. – С. 16–26.

«трьох російських революцій», внаслідок чого діти і молодь стали активними учасниками революційної боротьби тощо.

Взагалі серед дослідників радянського періоду побутував моноідеологічний, класовий підхід до визначення чинників виникнення дитячого руху. Проте слід зауважити, що такий класовий підхід до трактування природи дитячого руху навіть у часи моноідеології часто зазнавав критики (хоча й невідкритої).

Іншої точки зору (в окремих випадках діаметрально протилежної) щодо чинників виникнення дитячого руху дотримуються сучасні дослідники. Наприклад, Л. Алієва серед основних чинників виникнення та розвитку дитячого руху як соціально-педагогічної реальності називає такі: процеси суспільного розвитку, реальне життя, що оточує дитину з його об'єктивними цінностями (культурними, національними, економічними), конкретний простір і час; активний відгук дітей на реалії життя, природна дитяча енергія та ін.⁴ [19, с. 21].

На думку А. Кирпичника, схильність до соціального руху в дитячому та підлітковому середовищі – це готовність до відгуку на заклик до організованої соціальної дії, зумовлена сукупністю особливостей позиції особистості в дитячому віці, характеристик дитячого співтовариства як соціально-демографічної групи, місце і роль якої визначені в структурі громадських стосунків [314, с. 128].

При визначенні чинників виникнення дитячого руху вчені дотримуються наукових поглядів на це явище як на об'єктивний факт, що існує як частина нашого соціально-природного буття і результат закономірного розвитку людського суспільства – складно структурованої системи, що саморозвивається і розвивається. На початку ХХ ст. в цій системі разом зі сталими, традиційними «дорослими» структурами (підсистемами) в особі державних, громадських формувань виділяються підсистеми іншого рівня і характеру: дитинство (дитяче співтовариство) і доросле суспільство.

У ході аналізу стало очевидним, що усі *чинники виникнення дитячого руху* як соціально-педагогічного явища тяжіють до взаємодії двох основних груп – *об'єктивні та суб'єктивні*. Зупинимось більш детально на характеристиці кожної з них.

Історичний досвід світового і вітчизняного дитячого руху, його наукове осмислення в працях вітчизняних учених (М. Басова, І. Гордіна, В. Лебединського, Ф. Корольова, М. Крупеніної, Ю. Кудряшова, В. Кудинова, В. Яковлева та ін.) підтверджують висновок про важливість *об'єктивних чинників розвитку дитячого руху*, серед яких – *історичні, соціально-економічні, суспільно-політичні та культурно-освітні події*.

⁴ Алієва Л. В. Становление и развитие отечественного детского движения как субъекта воспитательного пространства : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01 / Алієва Людмила Владимировна. – Москва, 2002. – С. 18–19.

Російська імперія початку ХХ ст. – частина світової спільноти, що «випробовує на собі» всі катаклізми загальноісторичного розвитку як об'єктивного явища – опинилася в центрі світових подій: загальна криза цивілізації; російсько-японська війна, Перша світова війна; буржуазно-демократична та соціалістична революції; ідеологічна боротьба тощо. До зовнішніх загальносвітових об'єктивних явищ додалися об'єктивно-суб'єктивні чинники «внутрішньої кризи»: політичний, економічний, національний, військовий.

Назрівала об'єктивна життєва необхідність до корінних перетворень у всіх сферах життя суспільства: накопичувалися, збиралися сили, здатні їх здійснити. У перше десятиліття ХХ ст. в Російській імперії створюються і діють організації, партії, союзи, товариства різних напрямів, що виражають інтереси робітничого класу, селянства, передової інтелігенції, буржуазії (більше 70 різних політичних партій до жовтня 1917 р.). Помітним явищем став і суспільно-педагогічний рух, що виступав за реформування, демократизацію освіти, виховання⁵.

Соціально-економічна, політична ситуація рубежу ХІХ – ХХ ст. відбилася безпосереднім чином на становищі дітей всіх класів і верств населення, загалом – на дитинстві. Насамперед, це дістало вираження в різкій диференціації дітей за соціальною, класово-становою, національною ознаками; у підвищенні ролі дітей як продуктивної сили суспільства (наймана робоча сила у капіталістів, батраки – у поміщиків, куркулів); у більш ранньому залученні дітей у різноманітні сфери життя дорослого суспільства, події навколишнього життя. Не останню роль відіграв і факт дорослішання дітей завдяки тому освітньому мінімуму, який держава, суспільні структури (земства, недільні школи) надавали частині дитячого населення «з народу»⁶.

Отже, реальне становище дітей у Росії стало одним з чинників їх активізації, самовияву в боротьбі за права дитинства, за людське існування: «Дієвість революційних днів показала, що дітям дуже близькі страждання, потреби, прагнення Батьківщини, що в їх серцях знаходить живий повний відгомін те, що хвилює «батьків», суспільство, державу»⁷. Така особливість дитячого руху виявилася у збігу інтересів дітей і дорослих певних соціальних груп, класів і визначила органічний зв'язок дитячих і дорослих суспільних структур, що закріпилося в традиції вітчизняного дитячого руху⁸.

⁵ Алиева Л. В. Становление и развитие отечественного детского движения как субъекта воспитательного пространства : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01 / Алиева Людмила Владимировна. – Москва, 2002. – С. 47.

⁶ Алиева Л. В. Становление и развитие отечественного детского движения как субъекта воспитательного пространства : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01 / Алиева Людмила Владимировна. – Москва, 2002. – С. 47–48.

⁷ Васильков П. Ученические организации / П. Васильков // Русская школа. – 1917. – № 2. – С. 60.

⁸ Алиева Л. В. Становление и развитие отечественного детского движения как субъекта воспитательного пространства : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01 / Алиева Людмила Владимировна. – Москва, 2002. – С. 48.

Становище у країні було складним не тільки з погляду економіки й політики. В умовах розрухи, від якої насамперед страждали діти, потрібно було сформувавши з них прихильників соціалізму. Адже сьогодні вони діти, а завтра займуть місце на виробництві і в управлінні суспільством. Тому-то за молодь, підлітків і дітей «боролися» різні політичні сили країни. Нові форми роботи з дітьми шукали не тільки педагоги, психологи, а і церква, армія, політичні партії і союзи дорослих. Це стало причиною і умовою різноманіття дитячих співтовариств як за спрямованістю, змістом, так і за формами їх взаємозв'язку з офіційними структурами: державою і системою народної освіти. Важливим є і той факт, що мотивами об'єднання дітей в союзи і організації були не тільки потреба у змістовому дозвіллі (в іграх і розвагах), а передусім в соціально значущій діяльності⁹.

Дитячий рух в Росії виникає і розвивається на тлі кризи самодержавства, в умовах класової і політичної боротьби, що загострюється, за владу представників великої буржуазії, прихильників обмеженого монархізму, середньої і дрібної буржуазії, робітничого класу і бідного селянства. Тому-то і дитячий рух в різноманітності форм, напрямів набуває, на відміну від зарубіжного, яскраво вираженої соціально-політичної спрямованості. Слабкості буржуазії, класу феодалів-дворян на початку ХХ ст. протистоїть найбільш організована, значна сила в особі робітничого класу, який і став благодатним середовищем для зародження руху дітей пролетарів – особливої групи дитинства, включеної в економічні, соціальні відносини з раннього дитинства. Цей напрям дитячого руху закономірно став провідним. Зростання революційного (робітничого, демократичного) руху викликало соціально-політичні виступи дітей у формах власних об'єднань, припартійних груп при робітничих гуртках тощо. Помітними були виступи дітей найманих робітників за скорочення робочого дня, проти надмірної експлуатації дитячої праці, за людські свободи (слова, друку, зборів), доступну освіту та ін.¹⁰.

У роки Першої світової війни дитинство заявило про себе також стихійними самоорганізованими співтовариствами безпритульних дітей антисоціальної, антидержавницької, криміногенної спрямованості (злочинські ватаги, банди, притони бродяг) – і держава, суспільство вимушені були звернути увагу на дитячий рух як достатньо серйозну силу, здатну впливати на державні засади. Тому робляться перші кроки поступового пристосування дитячого руху до інтересів держави, уміло

⁹ Басов Н. Ф. Научно-исследовательские аспекты истории детского движения в России: Методология, историография, источниковедение (нач. ХХ в. – 90-е гг.) : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01 / Басов Николай Фёдорович. – М., 1997. – С. 92.

¹⁰ Алиева Л. В. Становление и развитие отечественного детского движения как субъекта воспитательного пространства : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01 / Алиева Людмила Владимировна. – Москва, 2002. – С. 55–56.

використовуючи дитячу активність, природу – перетворюючи таким чином енергію дитинства в потрібне, цільове русло.

Об'єктивний, значною мірою самоорганізований рух (соціальна реальність, що різноманітно та різнобічно проявляється в усіх сферах життя суспільства) поступово перетворюється на цілеспрямовані громадські дитячі структури, організовані дорослими (представниками державних і громадських інституцій), що взяли на озброєння самодіяльність дітей, їх потреби до самостійності, активності. Така увага держави до дитинства, його самоорганізації була зумовлена необхідністю завоювати душу дитини, сформувати морально-громадянські якості, патріотичну позицію (вірність царю, Вітчизні) у підростаючого покоління. Тож активне включення державних структур в цілеспрямоване приборкання стихійної дитячої активності додало певної специфіки вітчизняному дитячому руху як реальності соціально-політичній і педагогічній.

Досвід вітчизняного дитячого руху початку ХХ ст. став реальною основою експериментальної перевірки гуманістичних ідей, концепцій, що одержали на початку століття «нове життя», закріпилися в практиці виховання як наслідок *розвитку громадсько-педагогічного руху* – важливого об'єктивного чинника виникнення дитячого руху.

Виховання як предмет педагогічної науки стає об'єктом пізнання філософії, антропології, психології, соціології, тобто цілого спектру наук про людину та суспільство. В основі так званої переоцінки виховання лежать наукові дані про людину-індивіда, про особистість, про індивідуальність, про рушійні сили її саморозвитку. Для тогочасного суспільства – суспільства ХХ ст. – була потрібна «нова людина», особистість – самостійна, об'єктивна, творча, освічена, духовно багата, з твердою громадянською позицією. Формування ж такої особистості потребувало розширення сфери організованих виховних впливів. З рамок державно-шкільного, релігійно-сімейного виховання воно перетворюється в більш значний суспільний фактор різнобічного впливу на людину на етапі її становлення, розвитку як особистості-громадянина.

Яскравою сторінкою суспільно-педагогічного руху кінця ХІХ – початку ХХ ст. як об'єктивного чинника виникнення дитячого руху стала *реформаторська педагогіка* (або педагогіка реформ) – потужний педагогічний рух, який об'єднав педагогів багатьох країн у їхньому бажанні реформувати систему освіти, що не відповідала вимогам часу, потребам дитини і пропозиції докорінним чином змінити її на новий тип школи й освіти, новий зміст освіти і нові організаційні форми, методи і засоби навчання¹¹.

¹¹ Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України ; головний ред. В. Г. Кремень. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – С. 774.

У кінці XIX – на початку XX ст. в Росії, як і в ряді інших країн, під впливом змінної соціально-економічної та політичної ситуації складалася нова культурна традиція, основною ланкою якої став багатоаспектний інтерес до людини, законів та закономірностей її життєдіяльності й розвитку, засобів та форм «оздоровлення нації» через виховання «нової людини», більш пристосованої до зміни умов, здатної бути активним членом суспільства.

Складовою такої культурної традиції став громадсько-педагогічний рух, до якого долучилися філософи, психологи, педагоги, письменники, медики та ін. Однією з концептуальних ідей оновлення педагогічного процесу в кінці XIX – на початку XX ст. була ідея дитячих об'єднань, організацій та рухів, що найбільше відповідали віковим особливостям дітей та педагогічним цілям виховання. У межах психології та педагогіки розроблялись як загальнометодичні проблеми виховання та навчання, так і прикладні, які мали безпосередній вплив на процес розробки теоретичних основ концепцій дитячого руху.

Кінець XIX – початок XX ст. характеризується своєрідною «педоцентричною революцією», що передбачала звернення педагогічної демократичної думки до найвищої цінності – дитини, до проблем її ролі та місця у процесі людського розвитку, становлення позиції громадянина нового століття. Тогочасна педагогічна думка шукала відповіді на питання про шляхи, засоби формування «нової людини», про роль виховання й освіти в цьому процесі. Проблема людини стала провідною, епіцентром у педагогіці.

Педагогічні теорії та концепції являли собою різноманіття ідей різної ідеологічної, методологічної спрямованості, що базувалися на новітніх наукових знаннях про світ, людину, людство. Виникає багато науково-педагогічних течій, в основі яких – філософські, культурологічні, ідеологічні, антропологічні, психологічні та соціологічні підходи щодо розуміння сутності, призначення людини, рушійних сил її особистісного розвитку, взаємодії з середовищем, конкретно-історичних цілей та завдань виховання і т.п. Формувалися нові напрями педагогічного знання – педологія, антропологічна педагогіка, соціальне виховання, педагогічна психологія тощо.

Дослідники пов'язують виникнення дитячого руху з розповсюдженням ідей педагогічного реформаторства, «другим народженням» ідей Ф. Фабле, Ж. Ж. Руссо, Д. Локка, Г. Спенсера; практикою та теорією вільного виховання Д. Дьюї, М. Монтесорі; концепцією соціального виховання П. Наторпа; концепцією «біогенетичного закону» Е. Геккеля, С. Холла¹².

¹² Алиева Л. В. Становление и развитие отечественного детского движения как субъекта воспитательного пространства : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01 / Алиева Людмила Владимировна. – Москва, 2002. – С. 13.

На кінець XIX ст. у провідних західноєвропейських країнах набуло поширення явище невідповідності традиційної педагогіки і нових суспільно-економічних умов. Необхідні були нові підходи до теорії і практики освітньої і виховної справи, зумовлені, передусім, стрімким розвитком виробництва, викликаного прогресом науки і техніки. Відповідь на ці питання прагнули дати представники реформаторської педагогіки, в рамках якої в кінці XIX – на початку XX ст. у США, Західній Європі виникають різноманітні прогресивні течії: трудова школа, педагогіка дії, педагогіка особистості, експериментальна педагогіка, педагогіка вільного виховання та ін. Представників усіх цих напрямів об'єднувала нова виховна мета – розвивати в дітях творче начало, виховувати людей ініціативних, здатних виявляти самостійність, людей, які володіють практичними навичками та широким розумовим кругозором.

Саме представники реформаторської педагогіки, спираючись на новітні досягнення філософії, психології, біології, соціології та на довготривалі емпіричні спостереження педагогічного процесу, вибудовували концепції виховання та навчання, добирали конкретні ефективні, відповідні часу методичні системи і прийоми. Переважну увагу в своїх дослідженнях педагоги-реформатори приділяли вивченню самої дитини – її психофізичних, розумових та біологічних особливостей.

Загалом у реформаторській педагогіці виділяють такі концептуальні особливості вивчення дитини: використання антропологічного підходу, вивчення дитини на засадах цілісного підходу, пріоритетна увага до індивідуального розвитку, акцент на дослідженні біологічної природи дитини, дослідження психічних властивостей дітей, пріоритетне дослідження соціальної природи дитини, дослідження дітей з відхиленнями у розвитку¹³.

Провідною ідеєю всіх концепцій виховання і навчання була гуманістична ідея самоцінності особистості дитини. Спрямування тогочасної психолого-педагогічної думки було двостороннім: від дитини, з огляду на її інтереси та потреби – до дитини, з метою всебічного розвитку її розумових і фізичних сил та здібностей. Основні ідеї гуманної педагогіки полягали у визнанні явного протиріччя між потребою суспільства в активних, діяльних, ініціативних, інтелектуально розвинених, морально і фізично здорових громадянах, патріотах Вітчизни та нездатністю існуючої системи виховання реалізувати це завдання; усвідомленні реальної загрози фізичного та морального виродження нації; необхідності побудови педагогічного процесу на основі всебічного вивчення психології, фізіології особистості дитини; любові й бережливому ставленні до дитини, повазі до її прав, створенні максимально сприятливих умов для всебічного розвитку,

¹³ Кравцова Т. О. Проблема вивчення дитини у реформаторській педагогіці кінця XIX – початку XX століття : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / Т. О. Кравцова. – Харків, 2008. – С. 1.

реалізації її потреб та інтересів; пошуку нових, більш ефективних засобів виховання та соціалізації особистості; оновлення суспільства на засадах виховання «нової людини», тобто виховання для суспільства та за допомогою суспільства.

На рубежі XIX – XX ст. у ряді європейських країн (Німеччина, Англія, Франція й ін.) та у США створюються лабораторії – спеціальні центри психологічних і педагогічних досліджень. Експериментатори ставили своїм завданням за допомогою експериментів вишукати нові методи вивчення дитини та науково обґрунтувати процес навчання і виховання. Появою таких центрів ознаменувалося виникнення нового напряму педагогіки реформ – *експериментальної педагогіки*, що спирається на психологічну науку й обґрунтовує свої положення на основі емпіричних досліджень та спеціально поставленого експерименту¹⁴. Експериментальна педагогіка увійшла складовою до дитячої психології, диференційної психології, педології, шкільної гігієни, рефлексології. Вітчизняна експериментальна педагогіка представлена спадщиною В. Бехтерева, П. Блонського, О. Залужного, О. Попова, В. Протопопова, І. Сікорського, І. Соколянського та ін.

Значний внесок у комплексне наукове обґрунтування проблеми «виховання і особистість» зробив В. Бехтерев, який один з перших у світовій практиці започаткував і впровадив рефлексологічний підхід до вивчення дитини¹⁵. Виходячи із знань про дитину, її фізіологію, анатомію, на основі умовних та безумовних рефлексів, учений прагнув раціонально організувати життя дитини, її виховання, досліджував природу її свідомості та поведінки¹⁶.

Цінними для нашого дослідження є висловлювання ученого про роль виховання у взаємовідносинах особистості з навколишнім середовищем у процесі позитивної соціалізації особистості. На думку вченого, остаточне завершення процесу розвитку особистості створюється соціальними умовами навколишнього середовища. Саме в характері, змісті взаємовідносин особистості і середовища він вбачав основний шлях її формування, а форма взаємовідносин – це правильно організована суспільна діяльність – краща школа, краща гарантія здорового розвитку та виховання особистості. У суспільній діяльності педагог наголошує на ролі самоврядування як «життєвої арени», на якій особистість удосконалюється в своєму остаточному розвитку, досягаючи найбільшої висоти¹⁷. Таким

¹⁴ Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України ; головний ред. В. Г. Кремень. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – С. 256.

¹⁵ Щодо дитини рефлексологія створила спеціальну науку – педагогічну рефлексологію.

¹⁶ Кравцова Т. О. Проблема вивчення дитини у реформаторській педагогіці кінця XIX – початку XX століття : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / Т. О. Кравцова. – Харків, 2008. – С. 12.

¹⁷ Бехтерев В. М. Избранные произведения / В. М. Бехтерев. – М. : Просвещение, 1954. – С. 131–132.

чином, науково-педагогічна та практична діяльність В. Бехтерева як представника експериментальної педагогіки мала значний вплив на теоретичне оформлення дитячого руху як нового засобу виховання та розвитку особистості самодіяльної, суб'єкта виховання та самовиховання.

На початку ХХ ст. набуває розвитку одна із течій реформаторської педагогіки – *вільне виховання* – напрям у педагогічній теорії і практиці, який розглядає освіту і виховання як допомогу дорослих природному процесу розвитку й саморозвитку дитини в середовищі, що її оточує, через набуття власного досвіду, стимуляцію освітньо-пізнавальної діяльності, самоосвіту і самовиховання, де школа є живим організмом, що розвивається разом із дитиною, а вчителю відводиться роль організатора освітнього й виховного середовища, старшого товариша. Теорія та практика вільного виховання, що передбачає віру в творчість дитини, її саморозвиток, самовияв, оцінку власного життєвого досвіду в розвитку особистості, активність дитини; самореалізацію дитини як засіб перетворення себе та оточуючого середовища¹⁸.

Ідеї вільного виховання набувають розвитку у програмах суспільно-політичних рухів, проектах реформування системи освіти, демократизації школи, в появі нових «вільних» форм позашкільного виховання. Вітчизняну теорію і практику вільного виховання представляють К. Вентцель, С. Русова, Л. Толстой, К.Ушинський, Я. Чепіга, М. Чехов, С. Шацький та ін. Представники педагогіки вільного виховання, відзначали виховну цінність дитячих самодіяльних об'єднань, які відповідають завданням виховання дитини та потребам її розвитку. Ідеологи і практики вільного виховання активно пропагували ідеї дитячої самоорганізації у формі клубів, дитячих майданчиків, гуртків і т.п. Дитячі об'єднання поступово ставали органічною частиною дитячого руху, засобом їхньої самореалізації, самовиховання та саморозвитку.

Життєвість та об'єктивна важливість ідей реформаторської педагогіки знайшла вияв у їхній широкій практичній реалізації, що стало значним стимулом оформлення дитячого руху як нової соціально-педагогічної реальності, яка органічно увібрала в себе ідеї національного, громадянсько-патріотичного, соціально орієнтованого виховання; активізації, самодіяльності, самореалізації дітей у сумісній діяльності з дорослими.

Отже, ідеї педагогів-реформаторів кінця ХІХ – початку ХХ ст., результати діяльності експериментальних освітньо-виховних закладів у контексті суспільно-педагогічного руху стали об'єктивним чинником виникнення дитячого руху як основи нового соціально-педагогічного явища. Як наслідок, на початку ХХ ст. в конкретно-історичних умовах

¹⁸ Корнетов Г. Б. Педагогика свободного воспитания / Г. Б. Корнетов // Свободное воспитание. – М., 1995. – С. 30–31.

розвитку, під впливом суспільно-педагогічних течій склалися передумови зародження самостійної галузі теорії та практики виховання – педагогіки дитячого руху.

Важливим об'єктивним чинником виникнення дитячого руху в Україні визначаємо *зарубіжний досвід* кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Як показав аналіз джерел, до кінця ХІХ ст. дитячий рух¹⁹ вже існував у ряді європейських країн у формі релігійних, військово-спортивних та інших дитячих (дитячо-юнацьких) організацій. Дитячий рух став помітним соціокультурним явищем у багатьох країнах світу, що не лише відображало тенденції суспільного розвитку, а стало значним стимулом розвитку науки і практики виховання. Першою спробою міжнародного об'єднання дітей та молоді було створення у 1855 р. протестантськими діячами європейських країн та США Всесвітнього альянсу асоціації молодих християн.

Цікавою сторінкою у розвитку світового дитячого руху є діяльність дитячо-молодіжних структур патріотичної спрямованості, зорієнтованих на підготовку хлопчиків до захисту незалежності своєї держави.

Так, на початку ХХ ст. у багатьох країнах світу *за військовим принципом* діяв цілий ряд об'єднань, основна мета яких – національно-патріотичне, фізичне виховання юних громадян: «Бригади хлопчиків» (Шотландія), «Шкільні батальйони» (Франція), «Союз юних захисників Вітчизни» (Німеччина); «Асоціація хлоп'ячих умінь», «Ліга хлоп'ячої імперії» (Англія), «Церковні бригади хлопчиків», «Бригади єврейських хлопчиків», «Товариство соколів» (Чехія), «Католицькі бригади хлопчиків» (у країнах Європи)²⁰.

«Бригади хлопчиків» виникли у 1883 р. в Шотландії з ініціативи Уїльяма Сміта. Основна мета їхньої діяльності – розповсюдження ідей «царства Христового», поєднання релігійного виховання з патріотичним. Цей рух був спробою держави використати дитячу активність, патріотичність, потребу в героїзмі з метою виховання громадянина, хранителя і продовжувача цінностей держави. Станом на 1908 р. кількісний склад «Бригад хлопчиків» у Великобританії, Канаді, Австралії, Південній Африці становив 64 000 чоловік. На думку дослідників, цінність такого руху полягала у його соціальній зумовленості об'єктивно-суб'єктивними чинниками суспільного розвитку та постановці важливої мети – формування особистості, що володіє високими громадянськими якостями²¹.

¹⁹ На цьому етапі використовуємо термін «дитячий рух» (всупереч думці багатьох дослідників, що він виник набагато пізніше) з метою позначення «руху в дитячому середовищі» в ряді країн світу як об'єктивного чинника виникнення цього явища на вітчизняному ґрунті.

²⁰ Кудряшов Ю. Российское скаутское движение. Исторический очерк / Ю. Кудряшов. – Архангельск : Изд-во Поморского ГУ им. М. В. Ломоносова, 1997. – С. 47.

²¹ Там само. – С. 25,97.

Заслуговує на увагу рух учнів-старшокласників «Перелітні птахи», що виник у Німеччині на початку ХХ ст. Групи дітей та молоді (по 10–12 осіб) напередодні вихідних або шкільних канікул організовано відправлялися на природу, на найближчі околиці з метою вивчення рідного краю, народного фольклору, а також надання посильної допомоги людям, які її потребували (цим фактом ще раз акцентується соціально-педагогічний аспект діяльності дитячих формувань). У такий спосіб діти виявляли своєрідний мирний протест проти традицій дорослих, сім'ї, школи, міського життя; потребу наблизитися до сутності життя, природи, спілкування з простим народом. До того ж це був своєрідний акт самовизначення у товаристві дорослих, заяви на особливе місце борців за «здорові начала» у суспільстві, за його гуманізацію.

Спочатку рух «Перелітні птахи» мав самостійний характер. Як форма вияву природної об'єктивної дитячо-юнацької сутності, соціальної позиції дітей, він виражав інтереси, запити певної частини підлітків і молоді. Згодом відбувається його переродження в цілеспрямовано організовану реальність, поступово підпорядковану дорослими для вирішення своїх «дорослих» завдань за допомогою дитячих зусиль.

На думку німецького педагога Г. Вінекена, рух «Перелітні птахи» став здоровим началом у суспільстві, рухом проти «пороків» дорослого суспільства, до його оновлення цінностями нового покоління; засобом об'єднання «молодої сили», яка потребує «позитивних цілей», підтримки «дорослого» суспільства, що надасть йому форми організованої, реальної, дієвої сили. Саме досвід руху «Перелітні птахи» Г. Вінекен поклав в основу створення унікальної інноваційної «вільної шкільної общини»²².

Досвід руху «Перелітні птахи» – яскравий історичний приклад переростання самобутнього, природного, об'єктивного явища в реальність, що співвідноситься дорослими з визначеними соціально значущими цілями. На основі його розрізаних численних груп у 1911 р. було створено дитячо-молодіжну організацію «Союз молоді Німеччини». Оцінюючи діяльність «Перелітних птахів» як «нового значного факту культури», педагог-філософ С. Гессен визначає причини переродження цього руху в іншу реальність, серед яких – втрата рис самостійності та самодіяльності при постановці нереальних цілей і завдань, вирішення яких йому не під силу (зокрема, заява на створення своєї, відмінної від дорослих «культури юності»). Російський дослідник В. Лебединський пов'язує фінал «Перелітних птахів» з переростанням культурологічного руху за «самоцінність юності» в націоналістичні організації, що виступали за військове відродження великої Німеччини²³.

²² Валеева Р. А. Гуманистическое воспитание: опыт реформаторских школ Европы первой половины XX века / Р. А. Валеева. – Казань : КПУ, 1996. – С. 46.

²³ Лебединский В. В. Основные этапы пионерского движения : учебное пособие / В. В. Лебединский. – М. : ВКШ при ЦК ВЛКСМ, 1974. – С. 76.

В історії дитячого руху заслуговують на увагу дитячі формування, що діяли на початку ХХ ст. в Америці: дитячі групи «Лісові індіјці», об'єднання «Сини Деніела Буна», «Хлопчики-піонери Дена Берда» та ін. Так, засновником руху «Лісові індіјці» є державний діяч, учений-натураліст, художник, письменник Е. Сетон-Томпсон, який у 1900 р. в своєму маєтку організував табір для дітей, що діяв за індіанськими правилами, за принципом так званої лісової справи, що передбачала: вивчення та допомогу природі, полювання, «табірні зупинки», орієнтування, в'язання «вузлів», надання першої медичної допомоги, особисті змагання і т.п. Основні принципи, мету, зміст і методи виховання юної особистості засобами природи на традиціях індіанських племен було висвітлено у 1902 р. у серії статей про народження нової системи дитячої організації «сетонських індіјців» та книгах «Березовий сувій лісових індіјців», «Книга лісових умінь та індіанських учень»²⁴.

Станом на 1910–1911 рр. рух «Лісових індіјців» налічував понад 100 тисяч дітей та дорослих. Цей рух – наочне свідчення зародження нової реальності, в основі якої – об'єктивна дійсність, енергія дитини, її потреба в активності, дії, захисті своїх людських прав. До того ж, на думку деяких дослідників, досвід «сетонських індіјців» руйнує суб'єктивний погляд на монопольне джерело дитячого руху – скаутизм, який виріс на ідеях і досвіді перших різноманітних дитячих співтовариств світу, про які знав його засновник Р. Баден-Пауелл²⁵.

Початок ХХ ст. – період зародження та розвитку дитячих самодіяльних структур, різноманітних як за формами, так і за змістом діяльності. Серед них заслуговують на увагу *самодіяльні шкільні та позашкільні «ощадні каси», «товариства взаємодопомоги»* тощо.

Так, у 1906 р. у Франції (м. Бордо) була заснована «Національна спілка шкільних товариств взаємодопомоги». До 1914 р. в країні вже нараховувалося 4 666 таких товариств, до складу яких входило 87 000 осіб. Основна мета їхньої діяльності – створення всіх необхідних умов для переходу дитини в «доросле» суспільство (соціалізація, громадська та особиста адаптація); надання конкретної допомоги школярам з малозабезпечених сімей; страхування від інвалідності та при хворобі; надання пільг, безкоштовного шкільного приладдя. Окремі з них (наприклад, «Позашкільні лісівницькі товариства») виконували важливу природоохоронну роботу, зокрема, з відновлення та насадження лісів. Члени деяких дитячих товариств звільнялися від зборів та податків²⁶.

²⁴ Алиева Л. В. Становление и развитие отечественного детского движения как субъекта воспитательного пространства : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01 / Алиева Людмила Владимировна. – Москва, 2002. – С. 14.

²⁵ Кудряшов Ю. Российское скаутское движение. Исторический очерк / Ю. Кудряшов. – Архангельск : Изд-во Поморского ГУ им. М. В. Ломоносова, 1997. – С. 18–20.

²⁶ Тотомианц В. Детские и юношеские организации / В. Тотомианц // Вестник воспитания. – 1916. – № 7. – С. 153.

На початку ХХ ст. у Німеччині, Швейцарії, а згодом і в Росії набули поширення «Травневі спілки» («Майские союзы»), членами яких були діти й підлітки від 7 до 17 років. Основна мета їхньої діяльності полягала у захисті птахів і тварин, розвитку гуманних почуттів до живих істот, любові до природи та розумного ставлення до всіх її дарів. М. Богуславський називає «Травневі спілки» передтечею сучасного екологічного руху²⁷.

Один із найбільш яскравих прикладів зародження світового дитячого руху – скаутизм. Слово «скаут» походить від старофранцузького «*escouter*» і від латинського дієслова «*auscultare*», що означає – «уважно слухати». Англійське слово «scout» (розвідник, шпигун) у різних національних скаутських організаціях передавалося по-різному, зокрема: в росіян – «юные разведчики» (юні розвідники), в українців – пластуни і пластунки²⁸ (значення в більшості випадків тотожне до «розвідники»)

Його засновник – англійський професійний військовий, герой англо-бурської війни Роберт Баден-Пауел, який у 1899 р. під час 217-денної вдалої оборони форту Мейфкінг у Південній Африці в англо-бурській війні взяв на службу хлопців як посланців, дозорців-бігунів, сигналізаторів і санітарів, створивши з них Мейфкінзький кадетський корпус. Влітку 1907 р. британський полковник на о. Браунс (в Ла-Манші) провів перший скаутський табір для 20 хлопців з різних частин Лондона, різного соціального походження – від дітей лордів до жебраків. А вже на початку 1908 р. вийшов у світ підручник «Скаутинг для хлопців» за авторством Р. Баден-Пауела²⁹.

На думку дослідників дитячого руху, він один з перших побачив в дитині, особливому дитячому співтоваристві унікальний засіб позитивного впливу на особистість-індивідуальність, на підготовку підростаючого покоління, захисників інтересів своєї вітчизни. У створенні перших скаутських загонів Р. Баден-Пауел достатньо успішно, як показала історія, спробував поєднати державні інтереси (збереження цінностей, традицій держави) з природними дитячими потребами до дії, їх прагненням до героїчного, незвичайного, романтичного. Сам Р. Баден-Пауел так оцінював причини виникнення скаутизму в Англії: «Нація виявляє ознаку хвороби. Ми можемо визначити цю хворобу як занепад громадянського духу. Ми знаємо засіб від цієї хвороби, а саме: виховання характеру в підростаючому поколінні»³⁰.

²⁷ Богуславский М. В. Детское движение в России: между прошлым и будущим : монография / М. В. Богуславский. – Тверь : Научная книга, 2007. – С. 25.

²⁸ В Україні відповідником терміну «скаутинг» став термін «пластування». Саме ж слово «пласт» походить від назви козаків-розвідників, які називались «пластунами».

²⁹ Окаринський В. М. Український скаутський рух (1911–1944 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / В. М. Окаринський. – К., 2001. – С. 7.

³⁰ Баден-Пауэлл Р. Юный разведчик. Руководство по скаутизму / Р. Баден-Пауэлл. – СПб, 1918. – С. 56.

Поступово ідею скаутизму перейняла, пристосувавши її до своїх потреб і традицій, більшість народів світу. Поширення і визнання скаутизму в світі пояснюється не лише особистістю його засновника, а насамперед історичною, соціально-економічною та ідеологічною підготовленістю ґрунту, об'єктивній необхідності в нових формах, засобах виховання покоління нового часу. Ще задовго до скаутизму у світі існував досвід створення дитячих самодіяльних співтовариств, але їхня діяльність протікала в інших історичних умовах і не була широко затребувана суспільством і державою.

Організація скаутів могла з'явитися лише в певний історичний час з відповідно достатнім рівнем розвитку держави і суспільства. Як наслідок – система «скаутинг» була сприйнята світовими державами і суспільствами як виховна система передачі досвіду, забезпечення спадковості поколінь, об'єднання та взаємодії дітей та дорослих навколо спільної суспільної справи³¹.

Скаутизм, що швидко поширився у світі, став наочним і переконливим доказом народження нової соціальної реальності – дитячого руху, в основі якого – поєднання природних потреб дітей, зростання дитячої активності та їхня соціально-історична цільова реалізація у суспільстві³².

Таким чином, світовий дитячий рух кінця ХІХ – початку ХХ ст. представлений рядом дитячих формувань, різноманітних як за формою, так і за змістом діяльності, як самоорганізованих, так і целеспрямовано організованих. Серед усього різноманіття дитячих формувань у світовій практиці кінця ХІХ ст. ми виокремили такі основні типи дитячого руху: патріотичний (військово-патріотичний), культурологічний, соціальний, екологічний (натуралістичний), скаутський.

Аналіз зарубіжного досвіду діяльності дитячих формувань кінця ХІХ – початку ХХ ст., що був важливим прикладом для вітчизняного дитячого руху, не є вичерпним і не претендує на досконалість та всебічність. По-перше, через певну суперечливість, зокрема: щодо першості виникнення дитячого руху (об'єднань) у світі; правомірності віднесення окремих об'єднань до дитячих (дитячо-юнацьких). Наприклад, вітчизняний історик, дослідник українського скаутського руху В. Окаринський відносить скаутинг³³ та ряд його попередників (названих нами, як дитячі) до молодіжного руху. Ми частково погоджуємося з таким

³¹ Кудинов В. А. История скаутского движения в России в XX веке / В. А. Кудинов, А. В. Ярмольчук. – М. : Национальный институт бизнеса, 2004. – С. 145.

³² Сообщение начальника отделения по охранению порядка и общественной безопасности в г. Варшаве от 6 ноября 1915 г. о польских бойскаутах и характере их деятельности в Привислинском крае, 1915 р. // Центральный державный историчний архів України, м. Київ. – ф. 274, оп. 5, спр. 44, арк. 102–105.

³³ Історик В. Окаринський обґрунтував використання терміну «скаутинг» більш правомірним, ніж «скаутизм», оскільки він походить від англійського «scouting» (розвідування) [769, с. 4]. У своєму дослідженні ми використовуємо термін „скаутизм” на позначення однієї з типологічних груп дитячого руху, а термін «скаутинг» як виховну систему.

підходом та розглядаємо скаутський рух як дотичний до дитячого, підтвердженням чого, насамперед, є принаймні вік частини скаутів (пластунів). Сам В. Окаринський наводить приклади, що підтверджують нашу думку: в 1914 р. у Львові виник пластовий відділ так званих стрільчаків, що складався з дітей 8–12 років (учнів української школи УПТ ім. Б. Грінченка). Автор називає їх молодшими пластунами, попередниками пластових новаків (діти віком 6–12 років), запроваджених тільки у 1924 р.³⁴ До того ж, враховуючи, з одного боку, таку невизначеність, а з другого актуальність, означена наукова проблема потребує окремого наукового дослідження.

Перший зарубіжний досвід організації дитячої самодіяльності, самореалізації в різних державах світу переконує в об'єктивності, закономірності, життєво-суспільній значущості дитинства як реальної активної сили – суб'єкта суспільства.

Ще одним важливим об'єктивним чинником виникнення дитячого руху ми виокремлюємо *молодіжний рух*, що набув активного розвитку в другій половині ХІХ ст. у багатьох країнах світу, в тому числі і на українських землях.

Враховуючи територіальні межі нашого дослідження ми зупинимось на короткому аналізі молодіжних структур, що діяли в межах Наддніпрянської України. Проте хочемо згадати, що значного розвитку у ХІХ ст. молодіжний рух набув і на Західноукраїнських землях, зокрема в таких формах: студентські та учнівські громади, молодіжні гуртки, товариства [«Дружній лихвар» (згодом «Академічне братство»), «Січ», «Общество русских академиков «Союз» (Чернівці)], організації («Гайдамаки», «Довбуш») студентські корпорації («Запороже», «Чорноморе») та цілий ряд інших³⁵.

Становлення молодіжного руху на території Наддніпрянської України відбувалося в контексті піднесення просвітницького руху середини ХІХ ст., представленого такими суспільними течіями, як слов'янофільство, панславізм та різними конспіративними організаціями, освітня позиція яких ґрунтувалася на демократичних принципах. Розробкою філософії української національної ідеї як складової загальнослов'янського процесу займалися члени Кирило-Мефодіївського товариства – таємної політичної організації, створеної 1845 р. у Києві. Рух за впровадження національної української ідеї не припинявся і після розгрому Кирило-Мефодіївського товариства у 1847 р.³⁶

³⁴ Окаринський В. М. Український скаутський рух (1911–1944 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / В. М. Окаринський. – К., 2001. – 19 с.

³⁵ Поліщук Ю. Й. Соціально-педагогічна діяльність сучасних громадських молодіжних об'єднань в Україні : монографія / Ю. Й. Поліщук ; за ред. Н. Г. Ничкало. – Тернопіль : ТНПУ, 2005. – С. 83–91.

³⁶ Дело о раскрытии Харьковско-Киевского тайного студенческого общества, 1860 р. // Центральный державный исторический архив Украины, м. Київ. – Ф. 442, оп. 810, спр. 185, 359 арк.

Яскравим представником молодіжного національно-визвольного руху кінця 50-х – початку 60-х років XIX ст. стали Громади – напівлегальні осередки української інтелігенції, студентів та учнівської молоді, які у кінці 1860 р. – на початку 1861 р. виникли у Полтаві, Харкові, Одесі, Чернігові та інших містах України.

У другій половині XIX ст. поширився рух за створення «земляцтв» – студентських громад за територіально-національною ознакою «для самопомоги і культурної праці» (Петербург, Москва, Київ, Одеса, Харків).

Молодіжний (юнацький) рух початку XX ст. представлений цілим рядом формувань різної спрямованості, з-поміж яких – товариства учнів середніх навчальних закладів («середньошкільників») («Молода громада»), учнівські організації (Київ, Житомир), нелегальні революційні учнівські гуртки («Український гурток Полтавських семінаристів» та ін.

В різних містах України (у Харкові, Полтаві, Києві, Миргороді, Житомирі, Катеринославі та ін.) діють польські юнацько-молодіжні студентські організації, серед яких: революційна організація «Молодих поляків», «Об'єднане товариство польської молоді», польські учнівські самоосвітні гуртки, «Київський комітет польських учнів», гімназійне польське товариство «Соколи», «Юнацька спілка», «Стрілкова дружина», «Бартошева дружина», студентські організації «Полонія», «Корпорація», польська студентська організація у Київському політехнічному інституті «Братня допомога» та ін. Виявом молодіжної активності стали студентські з'їзди, конференції.

Розвиток молодіжного руху на українських землях продовжився на початку XX ст. у вигляді мережі різнопланових молодіжних структур, діяльність яких розглядаємо як один з об'єктивних чинників виникнення дитячого руху.

Як свідчить історія, об'єктивні чинники далеко неоднозначно реалізуються в конкретному часі та просторі, а визначаються *суб'єктивними чинниками*, що вплинули на характер, цілі, спрямованість діяльності дитячих громадських структур та сприяли перетворенню об'єктивного явища в реальну, значиму дійсність.

Одним з основних суб'єктивних чинників виникнення дитячого руху дослідники називають насамперед *вікові та психологічні особливості дитячого віку, дитячу активність, об'єднані навколо феномену «дитинство»*. Тому першим завданням нашого дослідження на даному етапі стало з'ясування сутності цієї психолого-педагогічної та соціокультурної категорії, її теоретичне осмислення і трактування.

На думку вчених, дитинство – психолого-педагогічний та соціокультурний феномен, що має власну історію та логіку розвитку. Предметом наукового дослідження дитинство стало досить пізно – лише у другій половині XIX ст., яке шведська письменниця і педагог Е. Кей

назвала століттям дитини, що «...поставило дитину на більш видне місце і зробило її предметом суворої науки»³⁷.

Дитинство – це соціальний феномен, фактор створення нового світового порядку, невід’ємна частина способу життя і культури людства; соціальне явище, яке визначає роль, місце і становище дітей у державі і суспільстві, стан і рівень ставлення дорослих до дітей, створення достатніх і справедливих умов для виживання та розвитку дітей, для захисту їхніх прав шляхом формування та реалізації адекватної соціальної політики держави.

На думку В. Сухомлинського, дитинство – це «... найважливіший період людського життя, не підготовка до майбутнього життя, а справжнє, яскраве, самобутнє неповторне життя...»³⁸.

На кожному етапі свого антропологічного, соціального, цивілізаційно-історичного розвитку діти, їхні співтовариства виражали себе по-різному: пасивно-виконавчим, слухняним об’єктом дій дорослих; епізодичними стихійними вибухами своєї «внутрішньої енергії», активності різної спрямованості; виступами на підтримку певних соціальних груп дорослих тощо.

Об’єктивні особливості розвитку людського суспільства на порозі нової цивілізації, нові вимоги до людини і її зрослі можливості, підвищена активність людей різних соціальних груп практично у всіх сферах діяльності природно приводили до більш раннього дорослішання дитини, її громадянської соціалізації. Значна частина дітей активно включається у продуктивну працю, виробничі, суспільно-державні відносини, що сприяло оформленню дитинства в реальну, творчу силу не тільки майбутнього суспільства, але і його сьогодення. Історичні події, економічні реалії життя підсилювали в дітях їх природну і соціальну суть людини-особистості, змінювали «зовнішність» (інтелектуальну, потребу, діяльну сфери, фізичні і психічні можливості). Звичайно, у конкретних суспільствах-державих ці процеси протікали з різним ступенем інтенсивності, але об’єктивна тенденція була наявною, і вона відбилася на позиції дітей, їх самореалізації в різноманітті форм, видів дитячого руху.

Сучасні наукові дані (психологічні, педагогічні, соціологічні та ін.) про дитину, дитинство переконливо доводять, що ці об’єктивні реалії стали основою дитячого руху – багатоликої реальності, через яку діти змогли заявити про власну суб’єктну позицію у суспільстві. Дитинство у проявах дитячої активності, самодіяльності, самореалізації через різноманіття дитячих співтовариств як об’єктивна реальність людства, що

³⁷ Из истории становления и развития детского коммунистического движения в СССР : сб. науч. тр. / Высшая комс. школа при ЦК ВЛКСМ, Науч.-исслед. центр., Отдел истории ВЛКСМ и Всес. пион. организации им. В. И. Ленина. – М. : ВКШ при ЦК ВЛКСМ, 1985. – С. 24.

³⁸ Сухомлинський В. О. Вибрані твори : в 5-ти т. / В. О. Сухомлинський. – К. : Рад. школа, 1977. – Т. 3. – С. 15.

розвивається, зі своїми цінностями, потребами соціальної реалізації у дії, особливою «внутрішньою енергією» – одночасно виступає суб'єктивним чинником виникнення дитячого руху³⁹.

Тому дитинство – об'єктивну реальність, що представляє різноманітні групи дітей з яскраво вираженою специфікою їхніх потреб, інтересів (вікових і соціальних) – ми розглядаємо як основний суб'єктивний чинник виникнення нового соціокультурного, соціально-педагогічного явища – дитячого руху.

Отже, дитячий рух – нове соціально-педагогічне явище початку ХХ ст., що виникло внаслідок цілого ряду чинників:

– *об'єктивних* – історичні, соціально-економічні, суспільно-політичні та культурно-освітні події рубежу ХІХ – ХХ ст.; суспільно-педагогічний рух, представлений ідеями педагогів-реформаторів; молодіжний рух, що набув активного розвитку в багатьох країнах світу, в тому числі і на українських землях; зарубіжний дитячий рух;

– *суб'єктивних* – вікові та психологічні особливості дитячого віку, природна дитяча активність, закономірне прагнення дітей до об'єднання в товариство однолітків, у якому дитина бачить засіб самозахисту, самовизначення, самоствердження себе як особистості, можливість задовольнити свої потреби, вікові, соціальні інтереси тощо.

При цьому слід зазначити, що рівень об'єктивності чи суб'єктивності стосовно того чи іншого чинника має відносний характер, оскільки усі вони взаємопов'язані та доповнюють один одного. Взаємозв'язок об'єктивних і суб'єктивних чинників виникнення вітчизняного дитячого руху визначив його специфіку як соціально-педагогічного явища.

Перші самодіяльні дитячі об'єднання в Україні. Важливою складовою історико-педагогічного дослідження є висвітлення історичного «тла», в контексті якого відбувалося становлення та розвиток досліджуваного явища – дитячого руху як нової соціально-педагогічної реальності, що виникла на вітчизняному ґрунті в перші десятиліття ХХ ст. у вигляді перших дитячих об'єднань.

Різного роду джерела свідчать, що, історична канва початкового етапу розвитку дитячого руху є досить строкатою через цілий ряд причин. Насамперед, об'єктивних, серед яких – перебування України в перші десятиліття ХХ ст., упродовж незначного проміжку часу, в межах трьох суспільно-державних формацій (Російської імперії, УНР, УСРР в складі СРСР), що справило вплив як на процес становлення тогочасної практики дитячого руху, так і на його суперечливе трактування дослідниками різних часів і формацій.

³⁹ Алиева Л. В. Становление и развитие отечественного детского движения как субъекта воспитательного пространства : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01 / Алиева Людмила Владимировна. – Москва, 2002. – С. 17–18.

Дослідники вітчизняного дитячого руху не мають одностайної думки щодо зародження цього соціально-педагогічного явища, зокрема, у питанні першості створення дитячих формувань, які хронологічно та ідейно можна вважати піонерами дитячого руху, серед яких – скаутські, соціалістичні, комуністичні організації тощо.

Тому з метою здійснення об'єктивного історико-педагогічного аналізу цього соціально-педагогічного явища спробуємо розібратися в усіх означених та дотичних до нього проблемах. Насамперед, чому саме початок ХХ ст. ми обрали як відправну точку відліку в обґрунтованих хронологічних межах дослідження. На основі аналізу джерел ми дійшли висновку, що саме на початок ХХ ст. припадає час виникнення дитячого руху як форми самоорганізації дитячої активності, процесу соціально-педагогічної співпраці рівнозначних суб'єктів соціальної дії (дітей та дорослих), соціальної активності дитинства, спрямованої на захист прав та розвиток інтересів як дітей, так і всього суспільства.

Незважаючи на існування ще наприкінці ХІХ ст. різних проявів суспільної дитячої активності, на вітчизняному ґрунті дитячий рух як соціально-педагогічне явище, що набував рис самостійного, з'явився саме на початку ХХ ст. – у період інтенсивного розвитку об'єктивних та суб'єктивних чинників (проаналізованих у попередньому підрозділі дисертації), що спричинили появу одночасно в різних українських містах дитячих структур. Наприклад, відділ скаутів у Бахмутському повіті, що на Катеринославщині (1909); страйки за активної участі дітей та молоді, що на початку ХХ ст. в контексті революційних подій 1905 р. відбувалися в усіх регіонах України і т.д.

Як показав аналіз, початковий етап прояву дитячого руху представлений широким спектром дитячих об'єднань різної цільової та змістової спрямованості, які характеризувалися неоднозначними відносинами з державними і дорослими структурами. При цьому дослідники переважно однобічно підходять до аналізу вітчизняного дитячого руху початкового етапу: по-перше, при обґрунтуванні типів дитячих структур, що мали місце у вітчизняній практиці, більшість дослідників з-поміж мережі дитячих об'єднань виокремлює тільки 2 групи – скаутські та нескаутські; по-друге, аналіз дитячого руху, як правило, зводиться до висвітлення післяреволюційного періоду (1917–1921 рр.); по-третє, до цього часу дослідницький інтерес становили переважно дитячі об'єднання комуністичного спрямування.

Так, серед структур дитячого руху від лютого до жовтня 1917 р. його сучасники (М. Миронов та ін.) виділяють два напрями: соціалістичний («Соціалістична спілка молоді», «Спілка учнів-інтернаціоналістів» та ін.) і

«рух середніх класів» – організації 12–13-річних дітей, які «виділилися в самостійну галузь»⁴⁰.

У праці «Организация детской среды» (1925) М. Йорданський всю різноманітність дитячих організацій початку ХХ ст. зводить до чотирьох типів: шкільні, позашкільні, організації допомоги дорослим, «товариства у своєму середовищі». При цьому, на думку дослідника, всі форми дитячих громадських організацій повинні виникати природно, у міру потреби в них, без жодного «тиску ззовні», без будь-якої «штучності», однак вбачає, що вплив дорослого на весь процес діяльності дитячого об'єднання необхідний⁴¹.

Сучасні дослідники пропонують інші підходи до класифікації перших дитячих формувань. Так, Л. Орлова виокремлює два типи дитячих організацій початку ХХ ст.: 1) організації, створені на «наслідуванні» дорослим – шкільні республіки («Кабінет міністрів», «Міністерство праці», «Міністерство юстиції», «Міністерство народної освіти» тощо); дитячі клуби; будинки юнацтва та союзи молоді, «Травневі спілки», Дитячі соціалістичні спілки, спортивно-гімнастичні та націоналістичні товариства, організації православної церкви, суспільно-політичні клуби, перші дитячі комуністичні клуби, юнтрудармії та дитінтернаціонали, ради дитячих депутатів та дитячі комуністичні партії; 2) організації, створені на «наслідуванні» улюбленим героям дитячих книг, в основі яких «ідея тривалої романтичної гри в білого доброго лицаря, ідея виховання підлітків, як розвідників майбутнього – скаутів».

Крім цього, серед основних напрямів дитячого руху після 1917 р. Л. Орлова виокремлює дитячі (молодіжні) організації соціалістичного та антисоціалістичного спрямування⁴².

Основні типи дитячих об'єднань у практиці дитячого руху 1917–1921 рр. М. Богуславський згрупував за такими полюсами: неполітичні об'єднання клубного типу (прагнули «створити для дітей у майбутньому осередок спокою і культурного розвитку») та комуністичні організації на зразок Дитпролеткульту (які «впритул підійшли до створення дитячої комуністичної партії»). Таким чином, автор наголошує на тенденції політизування в дитячому і юнацькому русі післяреволюційного періоду, що зумовлено як об'єктивною ситуацією, так і діяльністю різних партій (перш за все, звичайно, більшовицької). На думку М. Богуславського, незважаючи на, здавалось би, різноманітність видів об'єднань, по суті, до

⁴⁰ Миронов Н. Из истории детского движения / Н. Миронов. – изд. 2-е. – Харьков : Государственное издательство Украины, 1924. – С. 24–27.

⁴¹ Йорданский Н. Н. Организация детской среды / Н. Н. Йорданский. – М. : „Молодая Гвардия”, 1925. – С. 27.

⁴² Орлова Л. Н. Детское протополитическое общественное движение в условиях трансформации Российского общества: особенности и приоритеты : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Орлова Людмила Николаевна. – Орёл, 2002. – С. 57–60.

1922 р. в практиці дитячого руху існували два альтернативні напрями: «безпартійний» скаутизм і дитячий комуністичний рух в його основних варіантах – юкізм (юні комуністи) і організація «Юні Спартаки» на Україні. Ще однією характерною рисою цього періоду, на думку М. Богуславського, було те, що в більшості випадків все життя і робота перших дитячих організацій відбувалося поза школою⁴³.

Автори словника-довідника «Детское движение» (Москва, 2005) серед різноманіття дитячих формувань першого етапу виокремлюють такі: скаутський і учнівський рухи, клубні самодіяльні об'єднання, природоохоронні, добродійні, патріотичні осередки тощо. Основою науково-педагогічного осмислення стали перші відносно самостійні рухи дітей різної цільової спрямованості⁴⁴.

Одні автори критерієм класифікації дитячих організацій, об'єднань обрали соціальну, ідеологічну спрямованість їх діяльності (демократичні, соціалістичні, релігійні, скаутські тощо); інші – провідну діяльність дитячих об'єднань (патріотичні, учнівські, спортивно-фізичні, культурологічні, природоохоронні, трудові, економічні і под.).

Таким чином, дослідники не мають єдиної думки щодо класифікації дитячого руху перших десятиліть ХХ ст., що пояснюється рядом обставин, з-поміж яких: відмінність у критеріальному підході; неоднозначність у трактуванні самого поняття «дитячий рух»; розмитість меж між дитячим та молодіжним (юнацьким) рухом і, нарешті, присутність певної суб'єктивності дослідників щодо окремих аспектів досліджуваної проблеми. Проте така різноманітність підходів до класифікації структур дитячого руху на початковому етапі його розвитку переконує в об'єктивній закономірності, багатовимірності, унікальності цього соціально-педагогічного явища.

З метою досягнення найбільш повної об'єктивності у дослідженні ми здійснили класифікацію дитячого руху першого етапу його розвитку. Основою класифікації обрали один критерій поділу (за спрямованістю діяльності дитячих формувань), оскільки інші (наприклад, за територіальним охопленням, за статусом, за підпорядкуванням, за національною приналежністю⁴⁵, за місцем створення (позашкільні) тощо), на нашу думку, є недоцільними під час аналізу початкового етапу розвитку дитячого руху – етапу виникнення різнопланових дитячих формувань, які певною мірою умовно об'єднані та позначені терміном «дитячий рух», оскільки не завжди цілком відповідали його основним

⁴³ Богуславский М. В. Детское движение в России: между прошлым и будущим : монография / М. В. Богуславский. – Тверь : Научная книга, 2007. – С. 28–29.

⁴⁴ Детское движение : словарь-справочник. – изд. 2-е, перераб. и доп. – М. : Ассоциация исследователей детского движения, 2005. – С. 203.

⁴⁵ Ми не виділяли як окремий тип національні дитячі формування (єврейські та ін.), оскільки такий напрям був присутній в багатьох типологічних групах.

ознакам (самоорганізованість, самостійність тощо). Зокрема, до запропонованої класифікації не увійшли позашкільні заклади (клуби, гуртки тощо), які ми не розглядаємо як організаційну форму дитячого руху (оскільки вони не відповідають одній з основних ознак дитячого руху – самоорганізованість дитячого колективу) і які як значне явище в історії вітчизняної педагогіки потребують окремого дослідження.

З метою виокремлення найбільш суттєвих характеристик, спільних та відмінних ознак у діяльності перших дитячих формувань зупинимося на характеристиці найбільш яскравих із них у межах кожного виокремленого нами типу дитячого руху початкового етапу. Причому поряд з дитячими організаціями на теренах України, ми приділили значну увагу і дитячим формуванням Росії (до складу якої в хронологічних межах першого етапу входили українські землі), оскільки переважною більшістю вони мали спільне історичне коріння, їхня діяльність характеризувалася взаєморозвитком та взаємовпливом. Звичайно, як перші, так і другі мали свої особливості.

Перший тип – *культурно-освітній дитячий рух* – представляє, насамперед, *учнівський рух* («шкільний», «рух школярів» та ін.) – «таємний» рух учнів з метою удосконалення існуючої шкільної системи та організації, спілки, які співпрацювали зі школою.

Особливо активізувався учнівський рух у передреволюційний період (1905 – 1915–1916 роки), що його представляють учнівські гуртки (в тому числі підпільні) різноманітного спрямування: від гуртків самоосвітніх та кооперативних до терористичних. Такою ж різноманітністю відрізнявся і їхній віковий склад – від 9 до 19 років. Наприклад, у Києві діяли «чисто підпільні» гуртки, які, за словами М. Миронова, «гралися в підпілля». В історії учнівського руху був період занепаду, пов'язаний, зокрема, з подіями 1905 р., коли значна частина гуртків розпалася через запровадження так званого «позашкільного нагляду» («шпигунства» педагогів за учнями в їх особистому житті)⁴⁶.

Проте піднесення революційного руху передвоєнних років вплинуло і на громадське життя учнівської дітвори: різноманітні гуртки, які мали «досить невинний характер» знову почали «рости, як гриби». До того ж діяльність частини з них була легалізована. У школі настала «ліберальна епоха». Наприклад, Пироговське педагогічне товариство підняло питання про організацію в Києві та інших містах учнівських клубів як допоміжних просвітницьких закладів. На цей же період припадає і зростання у країні кооперативного руху, у тому числі дитячого.

Упродовж 1915–1916 років значним проявом громадської активності у дитячому середовищі були *підпільні учнівські гуртки* (підпільні гуртки

⁴⁶ Миронов Н. Из истории детского движения / Н. Миронов. – изд. 2-е. – Харьков : Государственное издательство Украины, 1924. – С. 20.

школярів), до яких входили учні комерційних училищ, вищих початкових, технічних шкіл, гімназій різного віку (від 13 до 17–18 років) та соціального стану. Проте головною умовою для вступу до гуртка був не віковий показник, а «рівень розвитку кожного окремого товариша». Тому, за словами сучасників, ці гуртки стали «...джерелом як сучасного юнацького, так і дитячого рухів, представляючи їх симбіоз. Тоді останні, в ембріональному вигляді, існували нероздільно»⁴⁷.

Зміст діяльності підпільних учнівських гуртків полягав у вирішенні різноманітних питань, зокрема і таких, як: розв'язання конфліктів з учителями та шкільною адміністрацією щодо «академічних питань», підготовка виборів старост, критика «істин», що викладалися у школі (особливо в галузі історії) і т.п. Як правило, питання академічного характеру були відправним пунктом роботи гуртка, проте надалі вони поступилися питанням «відсторонено-моралістичного» характеру та літературним. За словами сучасників, загальний тон ставлення до школи членів учнівських гуртків був різко негативний, причому «опозиція» стосовно школи часто становила головний об'єднавчий фактор і разом з тим перший стимул, що «революціонував» свідомість. «Виживали» ті гуртки, які мали «подальший прогрес» – вирішували питання соціально-політичного характеру, поступово набуваючи політичного, а згодом і партійного забарвлення.

Характерним прикладом підпільних гуртків школярів є Київський учнівський гурток (КУК), організований восени 1915 р. учнями середніх класів. У подальшому він переріс у «рух середніх класів». Мав КУК і свій легальний друкований орган соціалістичного спрямування – газету «Голос середньої школи», яка була надзвичайно популярною серед учнівської молоді (всього вийшло 15 номерів). Восени 1916 р. всередині КУКу відбувся розкол і всі «несоціалістичні елементи» залишили гурток. На цей час діяльність КУКу вже була пов'язана з двома підпільними партіями – більшовиків та есерів. Протиріччя між «більшовистською» та «есерівською» частинами призвели до розпаду гуртка та своєрідного періоду «затишшя перед бурею». За словами М. Миронова, після революції члени КУКу очолили революційний молодіжний рух, а згодом стали членами комуністичної партії, для яких КУК став для них першою «революційною сходиною». Серед молодших членів гуртка (11–12-річних) виник «рух середніх класів»⁴⁸.

У контексті означеного учнівський рух 1915–1916 рр. представлений «*рухом середніх класів*» (рух учнів середніх навчальних закладів), який відрізнявся крайнім прагненням до самостійності та незалежності від

⁴⁷ Миронов Н. Из истории детского движения / Н. Миронов. – изд. 2-е. – Харьков : Государственное издательство Украины, 1924. – С. 20–21.

⁴⁸ Миронов Н. Из истории детского движения / Н. Миронов. – изд. 2-е. – Харьков : Государственное издательство Украины, 1924. – С. 22–24.

свого шкільного начальства. Такі дитячі формування не мали єдиної організаційної структури та мали переважно гуртковий характер, об'єднуючи інколи усіх школярів 12–15 років. Такі організації мали свої рукописні журнали, наповнені в основному «невизначено-революційними лозунгами». Причому підтримувала «рух середніх класів» частина педагогів, які «самовизначилися» після лютневих подій. «Рух середніх класів» набув широкого розмаху, що призвело до виникнення в ряді міст України (Харків, Одеса, Київ та ін.) соціал-демократичних організацій учнів середніх шкіл⁴⁹.

«Рух середніх класів» став досить яскравою сторінкою в історії вітчизняного дитячого руху. Влітку 1917 р. у Москві був навіть скликаний Всеросійський з'їзд учнів середніх класів, участь в якому взяли і делегати з Києва та інших міст України. Серед інших актуальних питань на з'їзді обговорювалися питання шкільної реформи. Зокрема, київський делегат Б. Кранц висунув раніше розроблену Київським учнівським гуртком (КУКом) програму демократизації середньої школи із такими вимогами: відміна оцінок, класних наставників та інспекторів, іспитів; запровадження представництва в педагогічних радах; легалізація рад учнівських старост; навіть вимога спільного навчання. Однак, за словами М. Миронова, ніяких конкретних рішень з'їзд не ухвалив і навіть «...не був у змозі об'єднати рух в одну організацію. Таким чином, практичні результати його були мізерні»⁵⁰.

До кінця 1917 р. «рух середніх класів» пішов на спад, навіть не діставши належного оформлення. Серед причин ситуації, що склалася, сучасники виділяють дві: по-перше, криза та перебудова школи, що відволікала увагу «лівих» педагогів на інші справи; по-друге, та обставина, що ніяка інша «доросла» організація не надала цьому руху достатньої уваги. При тому, що останній фактор – «виховний вплив з боку дорослих» – мав досить вагомий вплив на розвиток дитячого руху. Недостатня увага до дитячого руху з боку «дорослих» формувань пояснювалася тим, що упродовж 1917–1918 рр. (та й через декілька років по тому) в «галузі підготовки своєї зміни» вся увага політичних партій була спрямована на юнацький, а не на дитячий рух: вся робота була зосереджена саме на «політичну обробку» юнацтва як найбільш близьку зміну (а іноді – і реального союзника). Таким чином, на думку М. Миронова, «...стихійної суспільності дітей, розбудженої революцією, для існування дитячого руху виявилось недостатньо»⁵¹.

⁴⁹ Ваккер Д. Л. Детская коммунистическая организация юных пионеров им. В. И. Ленина в Украинской ССР (первое десятилетие существования 1922–1932 гг.) : дис. ... канд. пед. наук / Д. Л. Ваккер. – М., 1958. – С. 29.

⁵⁰ Миронов Н. Из истории детского движения / Н. Миронов. – изд. 2-е. – Харьков : Государственное издательство Украины, 1924. – С. 25.

⁵¹ Там само. – С. 27.

У цей час на теренах України в контексті культурно-освітнього дитячого руху виникає цілий ряд дитячо-юнацьких, молодіжних формувань найрізноманітнішого спрямування. «Культурницькі» організації в контексті радянської історичної парадигми дослідники згодом назвуть «контрреволюційними», які «гучною фразою за культуру і цивілізацію прикривали бажання відірвати молодь від політичної боротьби». До них відносять дитячо-молодіжні структури першої половини 1917 р., що виникли в ряді українських міст: організація учнів старших класів «Будинок юнацтва» (Запоріжжя, 1917–1918 рр.), молодіжні групи «Музей» (Старобільськ, 1918 р.), «Труд и свет» (Катеринослав, Костянтинів, травень 1917 р. – липень 1918 р.), організація єврейської робітничої молоді, організація «Маяк» (існувала в ряді міст України), молодіжний революційний інтернаціонал «Моревинт» (Одеса, 1918 р.), спортивні організації, організації художньої самодіяльності, «Просвіти», єврейські «Маккабі» та цілий ряд інших⁵².

Розглянемо ще один тип дитячого руху початку ХХ ст. – **соціалістичний**, що його презентують дитячі об'єднання соціалістичного спрямування.

До перших форм соціалістичного дитячого руху ми відносимо прояви дитячої активності, спрямованої на спільну з дорослими революційну боротьбу – *страйки* за активної участі дітей та молоді, що на початку ХХ ст. в контексті революційних подій 1905 р. відбувалися в усіх регіонах України. Цінний матеріал про дитячо-юнацькі страйки в різних містах України містять матеріали «Хроніки юнацького руху 1905 р.», вміщеної у журналі «Юношеское движение» (1931 р.): страйк чистильників пароплавних котлів і «коров'ячих дітей»⁵³ (Одеса, травень 1905 р.); страйк хлопчиків-робітників магазинів (Катеринослав, 3–5 липня 1905 р.); страйк робітників, до яких приєдналися учні міської народної школи (Шостка, 16 грудня 1905 р.); цілий ряд страйків селянської молоді і дітей (с. Василівка Лебединського повіту, 28 травня 1905 р.) та ін. [146, с. 27–29]. Не припинялися стайки як форма вияву дитячої соціальної активності та боротьби за власні права і в наступні роки: страйк підлітків-робітників (усього 1600 учасників віком 13–17 років) склоплавильного заводу (26 квітня 1912 р.); страйк хлопчиків-учнів 14–16 років друкарні Яковлева (5 листопада 1915 р.); страйк хлопчиків-робітників 1-го ювелірного товариства в Києві (1915 р.).

До цієї ж типологічної групи, на наш погляд, належать *дитячі соціалістичні клуби*, що об'єднували дітей віком від 8 до 16 років. Перший такий клуб під назвою «Юный рабочий» виник відразу ж після перемоги

⁵² Ваккер Д. Л. Детская коммунистическая организация юных пионеров им. В. И. Ленина в Украинской ССР (первое десятилетие существования 1922–1932 гг.) : дис. ... канд. пед. наук / Д. Л. Ваккер. – М., 1958. – С. 32–36.

⁵³ Так називали дітей, які працювали у підрядчика, який мав прізвисько «корова».

Радянської влади у Костромі (Росія). Вже станом на листопад 1917 р. до його складу входили десятки дітей робітників. Цей клуб – перше з відомих до цього часу соціалістичних об'єднань дітей у Радянській Росії. Впродовж декількох місяців у Костромі було організовано ще 11 соціалістичних дитячих клубів, а у 1918 р. такі дитячі формування з'явилися в багатьох повітових містах. Відповідно до розробленого статуту дитячі соціалістичні клуби мали чітко виражену суспільно-політичну спрямованість. Згодом (у 1923 р.) на базі багатьох дитячих соціалістичних клубів були організовані піонерські загони⁵⁴. Подібні клуби набули поширення по всій території країни, в тому числі і в Україні.

Навесні 1920 р. (після прийняття ухвали ІХ з'їздом РКП(б) про мобілізацію населення на трудовий фронт) в Україні стали активно поширюватися «Юнтрудармії» (Юнацькі трудові армії) та їхні дитячі загони – «*Дитячі трудові армії*». Завдання переходу на «трудова рейки» було поставлене перед усіма громадськими організаціями, у тому числі і перед комсомолом. Зважаючи на те, що комсомольці (робітнича молодь) вже були зайняті на виробництві та могли брати участь у «боротьбі на трудовому фронті» лише епізодично (зокрема, під час суботників), виникло питання про використання трудового резерву частини молоді, незайнятої на виробництві. Київський комсомолец Л. Балабанов вніс пропозицію створити юнацьку трудову армію з учнів, використовуючи її на трудовому фронті і разом з тим проводити серед них політосвітню роботу. Ця ідея була прийнята Комуністичною Спілкою молоді (КСМ) та підтримана Наросвітою і Губпарткомом.

Штаби юнтрудармії були сформовані у Києві, Полтаві, багатьох повітових містах Полтавської і Київської губерній. У Харкові при штабі Радянської трудової армії був створений Центральний штаб Юнтрудармії. Згодом подібні штаби виникли в містах більшості губерній республіки. До їх складу входили переважно діти 10–15 років (тобто за віковим показником юнтрудармія переважно була дитячою організацією, а не юнацькою), кількість яких залежала від величини міста. Так, у Харкові і Києві – до однієї тисячі осіб, а в Полтаві та «дрібних» містах – до 500 чоловік.

Діяльність дитячих трудових армій полягала у проведенні під керівництвом комсомольців «суботників з чорнової роботи» (перенесення дров, заготівля палива, очищення і упорядкування залізничних колій, прибирання вулиць, приміщень, розбирання руїн, боротьба з дитячою безпритульністю і т.п.). Отже, у процесі «загальної» праці діти не тільки

⁵⁴ Кудинов В. А. Большие заботы маленьких граждан / В. А. Кудинов ; предисл. А. Я. Лейкина. – М. : Мол. Гвардия, 1990. – С. 40–41.

набували навичок, а й досвіду спільної, колективної діяльності, корисної суспільству⁵⁵.

Внутрішня структура Юнтрудармії будувалася на двох взаємопов'язаних принципах: по-перше – повний демократизм у повсякденному житті, виборність комітетів, самоврядування та повна самостійність у справі просвітницької роботи; по-друге, чисто військова побудова та найсуворіша дисципліна при виході з «армії» на роботу (на той момент все керівництво належало командирам і трудінструкторам частин, що перебували під командуванням штабу). За словами сучасників, «... трудовий ефект цих організацій, як і взагалі всіх трудармій, був мізерний. Проте добре пішла внутрішня виховна робота в колективах дітей, куди були прикріплені політруки-комсомольці». На думку М. Миронова, Юнтрудармія при всій своїй «штучності» попередила багато елементів руху «Юного Спартака», зокрема таких, як самодіяльний колектив з прикріпленим комсомольцем, політвиховання, основане на безпосередній участі в житті та боротьбі дорослих та «велика роль трудових процесів»⁵⁶.

Прихід польських військ поклав кінець роботі трудармії в Києві, а до осені 1920 р. їх взагалі було розпущено (та їхні дитячі загони зокрема).

Частково до перших проявів соціалістичного дитячого руху ми відносимо і «справжніх попередників комсомолу» – «*Спілки соціалістичної робітничої молоді*», членами яких були також діти та підлітки. Упродовж 1917–1918 років такі молодіжні спілки діяли в найбільших містах України: Києві, Харкові, Катеринославі, Одесі, Миколаєві, Полтаві, Херсоні та ін.

Процес становлення і розвитку вітчизняного руху сучасники, а потім і дослідники вибудовують на тлі загальносвітових та загальноєвропейських тенденцій у цьому напрямі. За словами сучасників, за декілька років до «невдалих спроб Комсомолу Росії і України брати участь у дитячому русі» в Західній Європі склалися організації, які стали безпосередніми попередниками міжнародного дитячого комуністичного руху – дитячі соціалістичні групи, організовані у післявоєнні роки при соціалістичних організаціях молоді майже в усіх країнах Західної Європи: Австрії («Спілки друзів дітей»), Швейцарії (соціалістичні дитячі недільні школи, 1916 р.), Італії (самокеровані дитячі групи при соціалістичному союзі молоді) Німеччині («Юний Спартак») та ін.⁵⁷

⁵⁵ Хижняков В. В. Кооперация в школе. Практические указания по устройству и ведению школьного кооператива. Вып I. – для городских школ / В. В. Хижняков. – изд. 2-е доп. – М. : Центральное Товарищество «Кооперативное Издательство», 1925. – С. 38.

⁵⁶ Миронов Н. Из истории детского движения / Н. Миронов. – изд. 2-е. – Харьков : Государственное издательство Украины, 1924. – С. 32–33.

⁵⁷ Миронов Н. Из истории детского движения / Н. Миронов. – изд. 2-е. – Харьков : Государственное издательство Украины, 1924. – С. 33–35.

Діяльність різних підліткових і юнацьких організацій соціалістичної орієнтації, незважаючи на їх різноманітність, мала і те загальне, що їх зближувало – прагнення активно допомагати дорослим у будівництві нового життя, нової школи, захисті революційних завоювань. Досвід подібних організацій переконливо свідчив, що саме на основі усвідомлення дітьми і підлітками соціальної значущості діяльності, інтересу до неї можна перетворювати їх об'єднання на певні організаційні структури. Зрозуміло, що це стало можливим лише за умови врахування психолого-вікових особливостей, широкого використання методів гри, романтики, урочистих ритуалів, органічного поєднання всього цього із суспільно-політичною спрямованістю діяльності, культурною освітою дітей.

**I Губернська нарада організації «Дитячий посівком» Поділля
(18 серпня 1922 р.)**

Ще одну типологічну групу становить цілий ряд дитячих формувань *комуністичного дитячого руху* – дитячих комуністичних груп (осередків) – активні учасники у «будівництві нової комуністичної культури» (II Конгрес КІМу про комдитгрупи, 9–23 липня 1921 р.). Серед найбільш яскравих дитячих комуністичних груп (члени яких називали себе юними спартаківцями), що виникали починаючи з кінця 1921 р. у різних містах України: дитячі комуністичні осередки імені Спартака, клуби спартаківців, «Дитяча комуністична партія», «Дитячий пролеткульт», дитяча секція «Спортивний клуб юних піонерів «Спартак», «Дитячий посівком», «Дитячий Інтернаціонал», «Рада дитячих депутатів», дитячі комсомольські осередки та ін. Зупинимось на характеристиці окремих дитячих комуністичних організацій, об'єднаних під назвою «спартаківських».

«Дитяча комуністична партія» і «Дитячий пролеткульт» виникли у лютому 1919 р. з ініціативи Тульського губернського відділення Товариства боротьби за пролетарську культуру (пролеткульт) з метою освіти і захисту від голоду дітей робітників зброярського, патронного і цукрового заводів. Згодом осередки дитячого пролеткульту з'явилися в інших повітових містах.

Основне завдання Дитпролеткульту – виховати «... майбутнього комуніста, беззавітно відданого боротьбі за справу робочого класу, виховати безстрашного, стійкого і впевненого в собі революційного борця». У 1919 р. організація нараховувала близько 800 дітей, а в 1920 р. – вже більше 3 тисяч.

Навесні 1919 р. на базі Дитпролеткульту було створено «Дитячу комуністичну партію», яка навіть мала свій періодичний орган – газету «Дитячий пролеткульт». Форми роботи Диткомпартії майже нічим не відрізнялися від форм роботи дорослих осередків (мітинги, збори, доповіді, політзаняття, ознайомлення зі змістом комуністичних брошур тощо). Проте дитяча ініціатива, позбавлена романтики, гри, швидко вичерпалася, а благородні ідеї увійшли в суперечність з їхнім практичним здійсненням, що і спричинило втрату дитячого інтересу. До того ж і дорослих почало дратувати втручання підлітків у політичне і господарське життя. Після розпуску Диткомпартії (15 грудня 1920 р.) через 8 місяців, у серпні 1921 р., були закриті і відділення Дитпролеткульту⁵⁸.

Навесні 1922 р. у Києві на Подолі були створені організації «Дитячі посівками», мета яких спочатку була досить утилітарною – розширити посіви на городах дитячих будинків. Проте у процесі діяльності навколо них об'єднувалися діти, які разом з підготовкою до сівби вивчали комсомольський статут, читали відповідну літературу.

⁵⁸ Кудинов В. А. Большие заботы маленьких граждан / В. А. Кудинов ; предисл. А. Я. Лейкина. – М. : Мол. Гвардия, 1990. – С. 41–47.

Окремим типом вітчизняного дитячого (дитячо-юнацького⁵⁹) руху виокремлюємо *скаутський рух*. Як відомо, на початку ХХ ст. український скаутський рух (Пласт) активно розвивався на Західноукраїнських землях, що не увійшли до територіальних меж нашого дослідження. Пласт створений на ґрунті таємних середньо-шкільних і перших скаутських (з 1909 р.) гуртків української молоді в 1911-1912 шкільному році в Академічній гімназії у Львові. Засновники: О. Тисовський, П.І. Франко, І. Чмола.

На території Наддніпрянської України відокремлено розвивався скаутський рух, предтечами якого вітчизняний історик В. Окаринський називає козакофільські і таємні студентські гуртки молоді, а попередником – таємну юнацьку організацію Кам'янець-Подільської бурси «Запорізька Січ» (1895–1900 рр.)⁶⁰.

У Російській імперії перші скаутські гуртки виникли у 1909 р. Засновниками російського скаутизму стали штат-ротмістр Г. Захарченко та штабс-капітан О. Пантюхов. До 1917 р. в Росії нараховувалося близько 20 000 скаутів у 115–120 організаціях⁶¹.

Першою дружиною скаутів в Україні В. Окаринський (на основі аналізу спогадів очевидців) називає відділ скаутів у Бахмутському повіті, що на Катеринославщині (1909 р.), до якого увійшли: гімназисти, учні реальних училищ і діти робітників (на відміну від російського скаутизму, що об'єднував дітей переважно з вищих прошарків суспільства).

У Києві в 1911 р. лікарем О. Анохіним було засновано скаутський відділ, який проіснував до 1914 р. Вже з початком Першої світової війни в місті засновано нову організацію «...на класичних скаутських засадах, але в російському імперському дусі». Серед основних форм роботи київських скаутів – різноманітні екскурсії, мандрівки; допомога хворим та пораненим, яких зустрічали на вокзалах та супроводжували до шпиталів тощо. У 1915 р. в Києві вже існувало 2 організації («Дружина Юных Развѣдчиков Кіевскаго Учебнаго Округа» та «Первый Кіевскій Отрядъ Юныхъ Развѣдчиков»); було затверджено положення про організацію «Юныхъ развѣдчиков» (22 жовтня 1915 р.) при всіх державних і приватних київських гімназіях; видано підручник О. Анохіна «Спутник юного разведчика» (Київ, 1915, 1916); одержано свідоцтво на видання журналу «Кіевскій Скаутъ» та засновано перший в імперії загін «юних розвідниць»

⁵⁹ Враховуючи вік членів скаутських організацій він одночасно є дитячо-юнацьким та молодіжним.

⁶⁰ Окаринський В. М. Український скаутський рух (1911–1944 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 „Історія України” / В. М. Окаринський. – К., 2001. – 19 с.

⁶¹ Алиева Л. В. Становление и развитие отечественного детского движения как субъекта воспитательного пространства : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01 / Алиева Людмила Владимировна. – Москва, 2002. – С. 60.

(крім класичного скаутизму до програми їхньої діяльності входили догляд за дітьми, квітникарство, кулінарія і домашнє господарство)⁶².

Подібні загони виникають і в інших містах України: Одесі, Катеринославі, Олександрівську, Харкові, Житомирі, Катеринодарі, Чернігові, Білій Церкві, Вінниці, Каневі, Ржищеві, Кам'янці-Подільському та ін. Причому в деяких містах – з іншими назвами, наприклад, «Українські Бой-Скаути» (УБС), що виникли у Фастові, Житомирі, Катеринославі, Кам'янці-Подільському та інших містах. Незабаром скаутизм перейшов до школи. Наприклад, у 1918 р. почали засновувати Пласт у школах на Поділлі, у всіх школах Кам'янця-Подільського та інших містах. Найбільший розвиток українського скаутського руху припадає на період 1917–1920 рр., у часи УНР⁶³.

Упродовж 1919–1921 рр. виникає низка організацій, основою діяльності яких була обрана система «скаутинг»: загони юних комуністів (юки), дружини «червоного скаутизму» та ін.

«Юні комуністи» («ЮКи») або «Юні комуністи-скаути» («юк-скаути») – організація юних комуністів, що діяла під керівництвом колишніх скаутмайстрів та застосовувала у роботі з підлітками «новий скаутинг».

Рішення про створення Всеросійської організації юних комуністів було прийняте на II з'їзді Всеобучу у грудні 1918 р.⁶⁴. Їхнім закликком залишився скаутський «Будь наготові!», відгуком – «Завжди наготові!», девізом – «Юні комуністи – запорука майбутнього соціалістичної Росії». Однак ці слова залишилися порожньою декларацією, оскільки юки не були організацією, що охопила маси підлітків. Лише окремі загони проіснували 3–4 роки (Київ, Одеса, Чернігів). Уже через 10 місяців після створення загонів юків II з'їзд РКСМ (жовтень 1919 р.), який схарактеризував юкизм як засіб «механічного склеювання буржуазної скаутської системи і комуністичних фраз», прийняв рішення ліквідувати ці організації [563, с. 31–32]. Офіційно ж організація юків була ліквідована у 1920 р. за «аполітичність у вихованні молоді» відповідно до рішення III з'їзду РКСМ, але існувала ще впродовж 1921–1923 рр.⁶⁵.

Прагнення комсомолу до монополізму, однозначна оцінка ним «буржуазного характеру» скаутської організації, привели до рішення про розпуск всіх об'єднань скаутського типу [97, с. 29]. На думку істориків, розвиток українського скаутського руху було «...насилно припинено

⁶² Окаринський В. М. Український скаутський рух (1911–1944 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 „Історія України” / В. М. Окаринський. – К., 2001. – 19 с.

⁶³ Приказ Главного скаутского управления от 5 июня 1914 г. об организации скаутских каникулярных лагерей и экскурсий в г. Львове, 1914 р. // Центральный державный историчный архив України, м. Київ. – Ф. 274, оп. 5, спр. 11., арк. 156.

⁶⁴ Відповідно до інших джерел перші організації юків були створені в Москві у липні 1918 р.

⁶⁵ Миронів М. Партия, комсомол и детдвижение / М. Миронів // Дитячий рух. – 1925. – № 2. – С. 45.

внаслідок встановлення російської окупації і більшовицької тоталітарної диктатури»⁶⁶.

Після заборони скаутизму чільні організатори і діячі українського скаутського руху перейшли в еміграцію (головним чином у Чехо-Словацьку республіку) і там відновили свою діяльність, а також працювали у скаутській організації Пласт в Галичині, на Волині й особливо на Закарпатті. З'являється український скаутизм і в країнах традиційного українського поселення (США, Канада, Югославія, Далекий Схід та ін.).

Отже, в різноманітті перших допіонерських дитячих формувань початку ХХ ст. в Україні за спрямованістю їхньої діяльності виокремлюємо такі *типи дитячого руху*: культурно-освітній, соціалістичний, комуністичний, скаутський. При цьому запропонований поділ є досить умовним, оскільки, як свідчить історія, майже всі дитячі формування початку ХХ ст. не існували в «чистому вигляді», а поєднували в собі ознаки декількох типологічних груп. Наприклад, учнівський рух (як прояв культурно-освітнього) одночасно характеризувався яскравим соціальним забарвленням, а майже всі тогочасні дитячі, дитячо-юнацькі об'єднання мали політичне спрямування (що було зумовлене, насамперед, турботою політичних партій про власне майбутнє).

У своєму аналітичному огляді ми не маємо змоги охопити дитячі структури початкового етапу розвитку дитячого руху в усьому їх різноманітті, що пояснюється декількома причинами, з-поміж яких: невідповідність (хоча б часткова) ряду дитячих об'єднань ознакам, за якими їх можна віднести до структур дитячого руху (зокрема такої, як самоорганізація дитячого колективу); «розмитість» меж між структурами дитячого руху та позашкільними дитячими закладами; діяльність однотипних об'єднань, що в різних регіонах мали різні назви; брак інформації про діяльність цілого ряду дитячих формувань через відсутність установчих документів⁶⁷, короткотривалість їхнього функціонування і т.п. Проте, узагальнивши зібраний матеріал, можна зробити висновок, що різноманітність дитячих організацій початку ХХ ст. та різноспрямованість їхньої діяльності свідчить про те, що створення дитячої комуністичної організації – піонерської – не було одноразовим актом. Тим більше, що вона не була створена «за наказом згори», як писали деякі історики, а як результат вияву самоорганізованої дитячої соціальної активності – основної ознаки дитячого руху як соціально-педагогічного явища.

На думку сучасних дослідників, діти реалізували природну потребу в спілкуванні, об'єднувалися для посильної допомоги своїм батькам у справі

⁶⁶ Миронов Н. Из истории детского движения / Н. Миронов. – изд. 2-е. – Харьков : Государственное издательство Украины, 1924. – С. 46.

⁶⁷ Свідченням цьому є незначна кількість архівних матеріалів про діяльність дитячих формувань. В основному збереглися згадки про прояви учнівського, студентського та молодіжного руху.

перебудови суспільства. Нічим не зв'язана особиста свобода, демократія, відсутність насильства над суспільною діяльністю і привели дітей до об'єднання. У них була реальна, а не ілюзорна можливість брати участь у побудові «світлого царства соціалізму, рівності, братерства, праці». Всі дитячі об'єднання мали загальні риси (не зважаючи на відмінності в назвах організацій, місця розташування, територіальні й національні особливості) – вони були самодіяльними, громадськими, політичними, позашкільними, різновіковими організаціями. Дитячі об'єднання захищали своїх членів від життєвих незгод, допомагали у розвитку творчих задатків, здібностей. Тому діти й «тягнулися» до організації, що робило її ще міцнішою. А різні організації, у свою чергу, тяжіли до більших об'єднань не лише у масштабах губернії, але і всієї країни⁶⁸.

У той же час правляча партія, яку турбувала підготовка своєї зміни, збільшення кількості прибічників її політики, прагнула об'єднати дітей в єдину не лише за цільовими установками, але і за змістом, формам, методами діяльності організацію, з єдиною організаційною будовою, єдиною назвою, єдиними атрибутами. Тому навіть в умовах різноплановості як основної ознаки початкового етапу вже на початку 20-х років ХХ ст. простежувалася лінія до уніфікації, об'єднання різноманітного дитячого руху в єдину масову організацію (реалізація цієї ідеї в державі навіть зі встановленням однопартійної системи, хоч і здійснювалася не без труднощів, була приречена на перемогу) як основного засобу комуністичного виховання дітей та молоді, що забезпечує єдність трьох поколінь, виховує політичну, класову наступність.

Завдяки об'єктивним та суб'єктивним чинникам у суспільстві виникає унікальне соціально-педагогічне явище, що характеризується динамічністю, соціальною орієнтованістю, новою позицією дитини і дорослого – дитячий рух, процес становлення якого відбувався на фоні соціально-економічних перетворень, у контексті різних підходів та боротьби думок.

Отже, концепція дитячого руху початку ХХ ст. зароджувалася та розвивалася в контексті суспільно-політичних та соціально-економічних перетворень, насамперед – у галузі педагогіки та її провідної ідеї соціального виховання, що стало передумовою проголошення дитячого руху як основного фактора соціального виховання на наступному етапі розвитку досліджуваного соціально-педагогічного явища.

⁶⁸ Кудинов В. А. Большие заботы маленьких граждан / В. А. Кудинов ; предисл. А. Я. Лейкина. – М. : Мол. Гвардия, 1990. – С. 49.